Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 37
PEDAGOGIKA

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KOGNITIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIMNING AHAMIYATI

Muhammadsodiq Muxammadyusub o'g'li Abdumannopov*
Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
✉ muhammadsodiq1917@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv kompetentligini rivojlantirishda mustaqil ta'limning pedagogik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Kognitiv kompetentlikning axborotni izlash va saralash, tahlil va sintez qilish, muammoni hal etish, refleksiya hamda metakognitiv boshqaruv kabi tarkibiy qismlari yoritilgan. Shuningdek, kredit-modul tizimi sharoitida mustaqil ta'limni reproduktiv topshiriqlardan ijodiy-qidiruv faoliyatiga yo'naltirish, elektron ta'lim resurslaridan maqsadli foydalanish va reflektiv o'zini nazorat qilish mexanizmlari asoslangan. Nazariy tahlil natijasida mustaqil ta'limning samaradorligini ta'minlovchi pedagogik shartlar hamda uni tashkil etishning bosqichlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar

mustaqil ta'lim, kognitiv kompetentlik, bo'lajak o'qituvchi, metakognitsiya, kredit-modul tizimi, refleksiya, muammoli ta'lim, raqamli ta'lim muhiti.

DOI: 10.5281/zenodo.21743748

KIRISH

Jahon ta'lim tizimida kechayotgan raqamli transformatsiya, bilimlarning tez yangilanishi va kasbiy faoliyatga qo'yilayotgan talablarning murakkablashuvi bo'lajak mutaxassislardan uzluksiz o'rganish, axborotni mustaqil o'zlashtirish hamda o'z kasbiy kompetensiyalarini muntazam rivojlantirishni talab etmoqda. Shu sababli oliy ta'limning vazifasi talabaga faqat tayyor bilimlarni yetkazish bilan cheklanmay, unda axborotni izlash, tanqidiy tahlil qilish, bilimlarni yangi vaziyatlarga ko'chirish va asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishni ham nazarda tutadi [5; 6; 11].

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligida kognitiv kompetentlik alohida o'rin tutadi. Mazkur kompetentlik shaxsning bilish faoliyatini maqsadli tashkil etishi, muammoni anglashi, zarur axborotni ajratib olishi, tahlil va sintez qilishi, mavjud bilimlarni pedagogik vaziyatga mos ravishda qo'llashi hamda o'z fikrlash jarayonini reflektiv baholashi bilan tavsiflanadi [1–4; 8; 9]. Kognitiv kompetentlikning rivojlanganligi kelajakdagi o'qituvchiga nostandart pedagogik vaziyatlarda muqobil yechimlarni ko'ra olish, ularning oqibatlarini oldindan baholash va metodik qarorlarni dalillash imkonini beradi.

Pedagogik nazariya va amaliyotda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari keng o'rganilgan. Biroq auditoriya mashg'ulotlari hajmining cheklanganligi, axborot oqimining ortishi va kredit-modul tizimida talabaning individual ta'lim faoliyatiga ajratilgan vaqtning ko'payishi mustaqil ta'limni ilmiy-metodik jihatdan qayta tashkil etishni talab qiladi. Mustaqil ta'limning mazmuni faqat ma'ruza matnini takrorlash yoki konspekt tuzishdan iborat bo'lsa, u talabaning yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalarini yetarli darajada faollashtirmaydi. Shu bois mustaqil ta'lim topshiriqlarini muammoli, tadqiqotga yo'naltirilgan va reflektiv faoliyat bilan uyg'unlashtirish dolzarbdir.

TADQIQOTNING MAQSADI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqotning maqsadi bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv kompetentligini rivojlantirishda mustaqil ta’limning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, uning samaradorligini ta’minlovchi tashkiliy-metodik shartlarni tizimlashtirish hamda amaliy qo‘llash uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqola nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, unda psixologik-pedagogik adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, mazmuniy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur yondashuv empirik tajriba natijalarini bayon etishdan ko‘ra, mavjud ilmiy qarashlarni bir tizimga keltirish va mustaqil ta’limning kognitiv rivojlanishga ta’sir mexanizmlarini asoslashga qaratilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, mustaqil ta’lim talabaning shaxsiy intellektual resurslarini safarbar etuvchi, bilish maqsadini mustaqil belgilash, faoliyat usullarini tanlash va erishilgan natijani baholashni talab qiluvchi pedagogik faoliyat shaklidir. Uning samaradorligi talabaning faolligi, ichki motivatsiyasi va o‘z faoliyati uchun mas’uliyatni qabul qilishi bilan bevosita bog‘liq [5; 10]. O‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, avtonomiya, kompetentlik hissi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ichki motivatsiyaning muhim omillaridir [5]. Demak, mustaqil ta’lim talaba uchun nazoratsiz qoldirilgan faoliyat emas, balki tanlov imkoniyati, metodik yo‘naltirish va muntazam qayta aloqa uyg‘unlashgan jarayon bo‘lishi lozim.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv kompetentligini rivojlantirish nuqtayi nazaridan mustaqil ta’lim quyidagi o‘zaro bog‘liq kognitiv faoliyatlarni faollashtiradi:

- Axborot-tahliliy faoliyat — ishonchli ilmiy va metodik manbalarni izlash, ularni mezonlar asosida saralash, turli qarashlarni qiyoslash va dalillarni tizimlashtirish.
- Muammoli-ijodiy faoliyat — nazariy va amaliy pedagogik muammolarni aniqlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, ularni asoslash hamda ehtimoliy natijalarni prognoz qilish.
- Metakognitiv boshqaruv — o‘z bilim darajasini baholash, bilimdagi bo‘shliqlarni aniqlash, o‘rganish strategiyasini rejalashtirish, faoliyat jarayonini nazorat qilish va zarur tuzatishlar kiritish.
- Reflektiv-baholash faoliyati — bajarilgan topshiriqning mazmuni, qo‘llangan usul va olingan natijani tanqidiy tahlil qilish, muvaffaqiyat hamda qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash.

Mazkur faoliyatlar Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish konsepsiyasi, Leontyevning faoliyat nazariyasi, Davydovning rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyalari va Brunerning kashf etishga asoslangan o‘qitish yondashuvi bilan uyg‘unlashadi [1–4; 6]. Bu nazariy qarashlar bilimning tayyor shaklda uzatilishidan ko‘ra, talabaning faol harakati, muammoni anglash, muloqot va refleksiya orqali o‘zlashtirilishini asoslaydi.

MUSTAQIL TA’LIMNI TASHKIL ETISHNING METODIK MEXANIZMLARI

Mustaqil ta’limni kognitiv kompetentlikni rivojlantiruvchi tizimga aylantirish uchun topshiriqlarning mazmuni, murakkablik darajasi, bajarish algoritmi, maslahat va baholash mexanizmlari o‘zaro muvofiqlashtirilishi zarur. Shu nuqtayi nazardan quyidagi metodik mexanizmlar maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Bosqichma-bosqich murakkablashtiriladigan topshiriqlar tizimi. Topshiriqlar reproduktiv darajadan tahliliy, konstruktiv va tadqiqot darajasiga qarab rivojlantiriladi. Dastlab talaba asosiy tushunchalarni ajratadi va tizimlashtiradi; keyingi bosqichda ilmiy manbalarni qiyoslaydi; so‘ng pedagogik vaziyatga yechim ishlab chiqadi va o‘z metodik mahsulotini yaratadi.

2. Muammoli va kontekstli vazifalar. Keyslar, metodik vaziyatlar, bahsli savollar va kichik tadqiqot loyihalari talabani kognitiv ziddiyatga olib kiradi. Bunday vazifalar tayyor javobni takrorlash emas, balki dalil izlash, taxmin ilgari surish, yechimni tekshirish va xulosa chiqarishni talab etadi.

3. Raqamli ta’lim resurslaridan maqsadli foydalanish. LMS platformalari orqali topshiriqlarni bosqichli taqdim etish, elektron portfolioni shakllantirish, o‘zaro baholash va tezkor qayta aloqani tashkil etish mumkin. Bunda raqamli vosita mustaqil ta’limning maqsadi emas, balki axborot bilan ishlash va hamkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi didaktik vosita sifatida xizmat qilishi kerak [11].

4. Reflektiv o‘zini nazorat qilish. Har bir topshiriq yakunida talaba “Nimani o‘rgandim?”, “Qaysi usul samarali bo‘ldi?”, “Qanday qiyinchilik yuzaga keldi?” va “Keyingi bosqichda nimani o‘zgartiraman?” kabi

savollar asosida reflektiv qayd yuritadi. Bu usul metakognitiv nazorat va o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

5. Mezonlarga asoslangan baholash va qayta aloqa. Baholash mezonlari topshiriq berilishidan oldin talabalarga ma’lum qilinishi, natija bilan birga fikrlash jarayoni, manbalardan foydalanish sifati, dalillash va refleksiya darajasi ham hisobga olinishi lozim. Formativ qayta aloqa talabaga xatoni aniqlash va keyingi faoliyat strategiyasini tuzatish imkonini beradi.

PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR

Mustaqil ta’limning kognitiv rivojlantiruvchi imkoniyatlari o‘z-o‘zidan ro‘yobga chiqmaydi. Uning natijadorligi quyidagi pedagogik shart-sharoitlar bilan belgilanadi:

- mustaqil ta’lim maqsadlarining fan natijalari va bo‘lajak kasbiy faoliyat bilan aniq bog‘lanishi;
- topshiriqlarning talabaning tayyorgarlik darajasi va individual o‘rganish sur’atiga moslashtirilishi;
- ilmiy manbalarni izlash, iqtibos keltirish va akademik halollik bo‘yicha metodik ko‘rsatmalarning berilishi;
- o‘qituvchi tomonidan muntazam maslahat, monitoring va rivojlantiruvchi qayta aloqaning ta’minlanishi;
- talabalarning vaqtni boshqarish, ta’lim trayektoriyasini rejalashtirish va natijani o‘zini baholash ko‘nikmalarining shakllantirilishi;
- individual mustaqil faoliyatning juftlik va kichik guruhlardagi muhokama, o‘zaro baholash hamda taqdimotlar bilan uyg‘unlashtirilishi.

Kredit-modul tizimida mustaqil ta’lim soatlarining ko‘payishi talabaning o‘z vaqtini rejalashtirish va individual ta’lim trayektoriyasini qurish qobiliyatini alohida ahamiyatli qiladi. Shu bilan birga, soat miqdorining ortishi avtomatik ravishda ta’lim sifatining oshishini anglatmaydi. Natija topshiriqning didaktik sifati, talabaning motivatsiyasi, resurslarning mavjudligi va pedagogik qo‘llab-quvvatlashning izchilligiga bog‘liq. Shuning uchun mustaqil ta’lim yuklamasini belgilashda topshiriqlarning mazmuniy murakkabligi va ularni bajarish uchun zarur real vaqt hisobga olinishi kerak.

XULOSA

Nazariy tahlil natijalari bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv kompetentligini rivojlantirishda mustaqil ta’lim muhim pedagogik imkoniyatlarga ega ekanini ko‘rsatadi. Mustaqil ta’limni ma’ruza materiallarini takrorlash yoki darslikdan konspekt tuzish bilan cheklash zamonaviy oliy ta’lim talablariga javob bermaydi. U talabaning axborot bilan ishlash, muammoni hal etish, bilimlarni yangi vaziyatga ko‘chirish, o‘z faoliyatini rejalashtirish va reflektiv baholashini ta’minlaydigan faoliyat sifatida tashkil etilishi lozim.

Kognitiv kompetentlikni maqsadli rivojlantirish uchun mustaqil topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, muammoli va tadqiqot xarakteridagi vazifalardan foydalanish, raqamli ta’lim resurslarini didaktik maqsadga muvofiq integratsiyalash, mezonlarga asoslangan baholash hamda reflektiv qayta aloqani yo‘lga qo‘yish zarur. Mazkur shartlar bajarilganda mustaqil ta’lim bo‘lajak o‘qituvchining intellektual mustaqilligi, kasbiy tafakkuri va pedagogik qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi yaxlit metodik tizimga aylanadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda taklif etilgan metodik mexanizmlarning samaradorligini tajriba-sinov ishlari asosida tekshirish, kognitiv kompetentlikning mezon va ko‘rsatkichlarini aniqlashtirish hamda turli ta’lim yo‘nalishlari kesimida qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский Л. С. Психология развития ребёнка. – Москва: Педагогика, 1991.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Наука, 1975.
3. Давыдов В. В. Национальная школа развивающего обучения. – Москва: Интор, 1996.
4. Эльконин Д. Б. Психология обучения младшего школьника. – Москва: Педагогика, 1989.
5. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.
6. Bruner J. S. Toward a Theory of Instruction. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966.

7. Халимова З. Ш. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kognitiv kompetentligini shakllantirishda innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: TDPU ilmiy jurnali, 2021.

8. Qodirova M. M. Pedagogik kompetentlik va uning rivojlanish omillari. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2020.

9. G‘ofurov M. G. Oliy ta’lim tizimida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish muammolari // Pedagogik ta’lim. – 2019. – № 3.

10. Jononov A. Motivatsion yondashuv asosida talabalarda o‘quv faoliyatini faollashtirish metodikasi. – Toshkent: O‘zR FA Pedagogika instituti nashriyoti, 2022.

11. OECD. Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework. – Paris: OECD Publishing, 2019.